

Tek Tanrılı Dinlerin Tarihsel Yönüne Yapısalcı Bir Bakış

ASLAN DELİCE*

Uluslararası gerginlik ve çatışmaların artarak devam ettiği bugünlerde, tek tanrılı dinlerin çatışan taraflar için referans oluşturması bizi söz konusu dinlerin tarihi-kültürel yanlarını daha yakından incelemeye sevk etti. Dünyayı dehşete düşüren kutuplaşma ve savaşların arka planında önemli oranda din merkezli düşüncenin yer aldığı iddiası doğru ise makale, yaşananları anlamlandırmak için yapılan çalışmalara küçük bir katkı yapmış olacaktır. Odak noktamızı yapısalcı bir gözle incelerken, toplumsal serüvenleri yazıyla kayıt altına alınan tektanrılı dinler hakkında tarih, sosyoloji, psikoloji, antropoloji gibi değişik bilimlerin tanıklıklarına başvuracak böylece farklı disiplinlerin özgün bakış açılarını seçilen olgulara tatbik ederek gerçeğin bir başka yönünü keşfe çıkacağız.

Birinci bölüm, mit'in anlamı ve basit toplumlardaki işlevi üzerine yapılan açıklamalara ayrılmıştır. İkinci bölümde Lévi-Strauss'un ilkel toplum mitlerini çözümlerken kullandığı yapısalcı yaklaşıma göz atıp, mitsel düşüncenin çok yüksek oranda kutsallıkla dolu olması gerçeğinden hareketle mit-din işlevsel benzerliği ortaya konacaktır. Son bölüm tektanrılı dinlerden seçilen tutumların yapısalcı bakış açısıyla yorumlandığı örneklere ayrılmıştır.

Mit kavramı farklı hatta taban tabana zıt anlamları içerecek şekilde kullanılır. En yaygın ve bilinen anlamı "kurmaca," "uydurma" ve "hayal ürünü" gibi "gerçekte var olmayan şeylere" işaret eder. Diğeri ise "yaşama anlam katan bir değer olarak insan davranışları için model oluşturmayı"¹ içerir. Eliade'ın mitleri analiz etmek için kullandığı ayırım, yalnızca bilimsel bir kavramlaştırma olmayıp aynı zamanda basit toplumların gündelik hayatında sık rastlanan bir gerçekliğe tekabül eder. Pawneeler'e göre gerçek öyküler olan mitler kutsal ve doğaüstü olanı anlatırken,

(*) Dr., Avukat, İstanbul Vakıflar Bölge Müdürlüğü.

1 Eliade, M., Mitlerin Özellikleri, Çev. Sema Rifat, Simavi, İstanbul 1993, s.9-10.

yalancı öyküler dindışı masallardan oluşur.² Makalenin ana fikri iki kullanım arasındaki karşıtlık üzerine kuruludur.

Bu ayrıma sadık kalarak, mitlerle yazılı toplumlarda aynı işlevi yüklenmiş olan dinlerin benzerliklerine dikkat çekmek istiyoruz. Gerçekten de “hayata anlam katan değer” ya da “insan davranışları için model oluşturma” kavramını hem ilkel toplumlardaki kutsal öyküler için hem de tektanrılı dinlerin insan davranışlarını biçimlendirmeye yönelik tutumlarını ifade etmek için kullanabiliriz. İlkel zihin için mitlerin daima kutsallıkla dolu bir alanı temsil etmesi, Eliade’ın da belirttiği gibi gündelik yaşama kutsal coşku veren mitlerin, gerçek anlamda dinsel bir yaşantıyı içermesinden kaynaklanır.³ Öte yandan din ve mitolojinin insan duygularına, özellikle ölüm karşısında duyulan korkuya karşı verilmiş cevaplar olduğunu ileri süren görüş de din ve mitolojinin işlevsel birlikteliğine yaslanır.⁴ Mitlerin ortak teması olan yaratılış öykülerine tek tanrılı dinlerin de değişik sebeplerle değinmesi aralarındaki bağı göstermesi açısından önemlidir.

Yazısız toplumların mitlerini yorumlarken karşılaşılan güçlükleri yenmek ancak Lévi-Strauss gibi bir üstadın sunduğu benzersiz ipuçları sayesinde mümkündür. Bu ipuçlarının neler olduğunu görmek için Lévi-Strauss’un mitsel düşünceyi açıklarken kullandığı argümanlara yakından bakmak gerekir. Yazarın mitolojik düşüncenin yorumlanması için işaret ettiği ilk anahtar, mitik düşüncenin karşıtlıklardan beslenerek ilerlemesi olgusudur.⁵ Tema ise sık ve düzenli biçimde kullanılan kavramsal ve işlevsel karşıtlıklar içinde ortaya konur. İkinci anahtar ise mitlerin izlediği değişimin yapısına ilişkindir. Değişimi biraz açalım:

Mitin içinde yer alan yapı taşlarının zaman içinde değişikliğe uğraması konuya ilgi duyanlarca bilinmeyen bir şey değildir. Özellikle mitlerin bir toplumdan diğerine taşınırken bilinçli bir şekilde çarpıtılması birçok örnekte karşımıza çıkan dikkat çekici bir durumdur. Komşu halklar, mitlerini diğerine bakarak ama farklı bir kurguyla oluştururlar. Lévi-Strauss’a göre mit çözümlemelerinde anahtar konumda olan bu durum, yerlilerin diğer kabile mitlerine ilişkin bilinçli tutumlarından kaynaklanmaktadır. Çünkü yerliler yalnızca komşu kabile mitlerinin ortak ya da farklılaşan noktalarını bilmekle kalmamakta aynı zamanda komşu miti kendi ritüellerine uyarlamak için muhalif veya tamamlayıcı varyasyonları tercih etmektedir.⁶ Yazarın uyarlama tekniklerini açıklarken kullandığı “muhalif” ve “tamamlayıcı” terimleri aslında toplumların diğer kültürlerle karşılaştıklarında takındıkları temel tutumları betimler; biri olumsuzlamayı diğeri olumsuzlamayı içerir. İlk tutum “reddederken” ikincisi “öykünür.”

Basit toplumların inanç ve günlük hayatlarında farklılık ve karşıtlıklarını korumak için na-

2 Eliade, s.15.

3 Eliade, s.23. Mitlerin, içerdiği kutsallık nedeniyle dinsel bir yapı olduğu iddiası yanında gerek Hz. İsa’nın gerekse Buda gibi tarihsel kişiliklerin insan-tanrı haline getirilmelerinin mitolojik unsurlarla yüklü bir dinsel yaşantı olduğu da ileri sürülmüştür. John Hick’den aktaran Aydın, Mahmut, İsa Tanrı mı İnsan mı?, İz, İstanbul 2002, s.129-130, 163.

4 Cassirer, E., Devlet Efsanesi, Çev. Necla Arat, Remzi, İstanbul 1984, s.49, 58-59.

5 Lévi-Strauss, C., The Structural Study of the Myth, Structural Anthropology, Volume 1, Penguin, 1993, s.224.

6 Lévi-Strauss, C., Relations of Symmetry Between Rituals and Myths of Neighboring Peoples, Structural Anthropology, Volume 2, Penguin, 1994, s.253.

sıl çaba harcadıklarını Kuzey Amerika’da yerleşik Mandan ve Hidatsa kabileleri örneğini vererek açıklamaya çalışalım. Birçok mit karşıtlık temasına kendi bütünlüğü içinde yer vermiştir. Örneğin Mandan kabilesi “kurucu mitinde” kahraman oğlanın iki karısı vardır. Adı “Buffalo Sığırı” olan ve kuzeyden gelen koyu saçlı kadın kurutulmuş et getirmiştir. “İpek Mısır” adındaki ikinci kadın ise sarışın olup güneyden gelmiştir, yanında mısır unundan börekler bulunur. İlki kıskaç ve sabırsız iken diğeri sabırlı ve olgundur. İlk kadın avcılığı, dış dünyayı ve dışvilliliği, ikincisi tarımı, köyü ve içvilliliği temsil eder. Yazara göre kadınların zıtlıkları birbirini tamamlayarak ev için gerekli uyum sağlar.⁷

Kanada’nın Kuzey Pasifik sahillerinde yerleşik Tsimshian kabilesine ait mitlerde de benzer şekilde karşıtlık temasının birçok kez yinelendiğini görürüz. “Asdiwal” isimli yerlinin başından geçenlerin anlatıldığı mitte, kocaları ölen ana kızın farklı yerlerden yola çıkarak buluşmaları, Hatsenas isimli yabancıyla evlilikleri, doğan çocukları Asdiwal’ın olağanüstü güçlerle donanarak başardığı işler birçok zıtlık içinde dinleyiciye ulaştırılır: Anne-kız, yaşlı-geç, doğu-batı, kadın-erkek, deniz-kara, yukarı-aşağı ve cennet-yeryüzü mitin kullandığı karşıtlıklardan birkaçıdır.⁸

Bize göre mitsel düşüncenin sunduğu ikinci karşıtlık daha önemlidir. Bu tür, mitlerin bir kabileden diğere geçerken farklılaşması çoğu zaman da diğere kabile mitinin tersine çevrilmiş bir imgesinin ortaya konması şeklinde karşımıza çıkar.⁹ Bu tutum bize, mitsel düşüncenin sağlıklı bir analizi için, komşu halkların mitlerinin de göz önünde tutulması gerektiğini öğretir. Biraz önce bahsettiğimiz Asdiwal miti, Skeena vadisinden Nass vadisine geçerken ters çevrilecektir. Bu değişiklikte kabilelerin üretim biçimleri önemli rol oynar. Benzer toplumsal yapı ve dil’e rağmen, böylesine bir tersyüz edilme özellikle balık mevsimlerinin farklı oluşundan kaynaklanır.¹⁰

Kabileler arası geçişte mitlerin nasıl farklılaştığını “kurucu mitlerin” serüvenlerini takip ederek daha iyi görebiliriz. Örneğin Mandan mitinde olumlu özellikleriyle bahsedilen “İpek Mısır”ın işlevi, “Kızıl Sopa” mitinde bütünüyle tersine çevrilmiştir; huysuz ve oynak kişiliğiyle olumsuz bir karaktere dönüşür. Aksine Mandan mitinde bir kadın olarak olumsuz özelliklerin tamamını kişiliğinde toplayan Buffalo Sığırı, Hidatsa mitinde olumsuz unsurlardan sıyrılarak toplumsal bir kahramana dönüşmüştür. İpek Mısır, köyüne kıtlığı getiren kadın olarak resmedilirken, Buffalo Sığırı, kış günlerinde köyüne getirdiği sürülerle kıtlığı yok eden kahraman olmuştur.¹¹

Bir diğere ters çevirme olgusuna “Gök Halkı” isimli mitin Mandan ve Hidatsa versiyonlarında rastlarız. Mandan kabilesine göre, yeryüzünde kardeş olmayan iki kadın, cennete giderek kutsal iki erkek kardeşle evlenip birbirleriyle elti olur. Eşinden ayrılmış olan, Güneşin verdiği büyümlü sicim aracılığıyla köyüne döner. İntikam almak isteyen Güneş, öz oğlunu semavi varlıkların savaş ilan ettiği Mandan kabilesinin başına geçirir. Aynı mitin Hidatsa versiyonunda ise iki kut-

7 Lévi-Strauss, Relations of Symmetry Between Rituals and Myths of Neighboring Peoples, s.241-244.

8 Lévi-Strauss, C., The Story of Asdiwal, Structural Anthropology, Volume 2, Penguin, 1994, s.146-160.

9 Lévi-Strauss, Relations of Symmetry Between Rituals and Myths of Neighboring Peoples, s.246.

10 Lévi-Strauss, The Story of Asdiwal, s.180-183.

11 Lévi-Strauss, Relations of Symmetry Between Rituals and Myths of Neighboring Peoples, s.244-245.

sal erkek kardeş cennetten yeryüzüne bebek olarak iner. Bu kez kutsal varlık olan Güneşin kız kardeşi bir sicim aracılığıyla yeryüzüne gelir ve bunlardan birini evlat edinir. Evlatlığı Hidatsa kabilesinin düşmanlarının başına geçirir.¹²

Birbiriyle komşu olan kabilelerin mitlerini ve ona yaslanan ritüellerini karşıtlıklar ya da benzerlikler üzerine kurması, toplumların kendi kimliklerini diğerine bakarak oluşturma sürecinin bir parçasıdır. Kimlik oluşturma süreci, karşılıklı iletişim, diğerinin farkında oluş ve denge arayışı ile desteklenir.¹³ Yukarda verilen örneklerden şu sonuçlara ulaşmanın olanaklı olduğunu düşünüyoruz: Basit toplumların kendilerini onun aracılığıyla tanımlayıp anlamlandırdıkları kutsal anlatılar olarak mitler, komşu halkların mitlerinden bağımsız değildir. Etkilenme bazen aynı kahramanın işlevinin bir toplum mitinden diğerine taşınırken tersine çevrilmesi şeklinde olur; Mandan kabilesinin kıskanç ve huysuz kadın olarak aktardığı Buffalo Sığır'ın, Hidatsa kabilesine geçildiğinde bir kahraman olarak resmedilmesinde olduğu gibi. Burada işlevsel ters çevirme sürecinin, örtük bir öykünmeyi de içerdiği gözden kaçırılmamalıdır. İkinci mitin, bir kahramanın olumlu özelliklerini birinden alıp diğerine verirken yaptığı budur. İsimlerin değişmesine rağmen işlevin aynı kalması, kahramanlar üzerinden öykünmenin nasıl devam ettiğini gösterir. Diğer etkilenme biçimi, mitin içeriğini oluşturan mekan, zaman ve kişilerin bütünüyle tersine çevrilerken yeniden kurgulanması şeklinde olur. "Gök Halkı" mitinin Hidatsa versiyonunda yeryüzünden iki kadının cennete doğru seyahatleri anlatılırken Mandan versiyonunda cennette yaşayan iki insanüstü varlığın yeryüzüne inişleri vardır. Dünya-cennet, kadın-erkek, kutsal- kutsal olmayan karşıtlıkları iki farklı kabile mitinin benimsediği zıtlıklardan bazılarıdır. Yapısal çerçeveyi bu şekilde oluşturduktan sonra asıl konumuza geçebiliriz.

Tarihsel süreç içinde tektanrılı dinlerin kimliklerini oluştururken birbirlerinden nasıl etkilendiğini öğrenmek için yapılacak çalışmaların, yapısalçı çözümlemeye ve mitolojik düşüncenin girift ilişkilerine ihtiyacı olduğunu söylemek abartılı bir yorum olmaz. Dinlerin kimlik oluştururken izledikleri tutumları iki temel çizgiye oturtmak mümkündür. Mit yapısını açıklarken de bahsettiğimiz ilk tutum olumsuzlayıcıdır. Belirli bir tutumu kesin olarak reddeder. İkincisi ise bir olgunun az ya da çok değiştirilerek kabul edilmesini, diğer bir ifadeyle öykünmeyi içerir. Esasen kültürel kimliğin oluşturulması ötekinin reddine, çoğu zaman da tersyüz edilmesine dayanır. Bu nedenle toplumlar kendi kimliğini ve bilincini oluştururken diğer toplumlara ihtiyaç duyarlar. Farklılaşma sürecinin en dikkat çekici noktası ise bir inancın ya da tutumun diğerlerinden farklı hatta onlara karşı olacak biçimde benimsenmesidir.¹⁴ Kendimizi başkalarına bakarak konumlandırma anlamına gelen bu tutum başka toplumlar olmadan biz bilinci ya da öteki olmadan benlik bilinci oluşturulamamasının sebebini de açıklar. İlk olarak dinlerin redde dayalı olumsuzlayıcı tutumlarını inceleyelim.

Eski Mısırdan hem çok tanrılı bir yapı hem de ölümden sonraki hayata kuvvetli bir inanç

12 Lévi-Strauss, *Relations of Symmetry Between Rituals and Myths of Neighboring Peoples*, s.250.

13 Lévi-Strauss, *Relations of Symmetry Between Rituals and Myths of Neighboring Peoples*, s.255.

14 Assmann, Jan, *Kültürel Bellek*, Çev.: Ayşe Tekin, Ayrıntı, İstanbul 2001, s.153-154.

vardır. Halbuki Musa ile kavmini diğer toplumlardan ayıran ilke tektanrıcılıktır.¹⁵ Freud'a göre Musevilik, kimliğini ve tarih içindeki var oluşunu tektanrı inancına borçludur. Tarihsel olarak Museviliği izleyen Hıristiyanlık ise böylesine önemli bir ilkeyi yüzlerce yıl süren bir mücadeleden sonra İznik Konsili'yle terk etmiş ve tanrının üç kişilikten meydana geldiğini söyleyerek ilkedен kesin olarak kopmuştur. Tanrı Baba ve Kutsal Ruhun yanında, İsa'nın oğul-tanrı olarak yer alması Hıristiyanlık inancının temel taşını oluşturur.¹⁶ Buna karşın İslamiyet, tektanrı düşüncesini dinin olmazsa olmaz koşulu ilan ederek, Hıristiyanlığın İsa'yı tanrısallaştıran tutumunu reddetmiş ve kadim ilkeye dönmüştür. Kur'an da Hz. İsa'nın yalnızca bir insan olduğunu vurgulayan ayetlere yer verilmiştir.¹⁷

Şimdi de dinler için çok önemli bir yere sahip olan kurban konusunu ele alalım. Genel olarak kurban, toplumu mahveden salgın hastalık, kıtlık, kuraklık, sel gibi felaketlerden korunmak için yüce varlığa sunulan bir armağandır. Amaç belaların toplumdan uzaklaştırılmasıdır. Tahılın, hayvanın, insanın hatta bir tanrının kurban edilmesi¹⁸ hep aynı amaca hizmet eder: Toplumunu günahlardan arındırarak kurtuluşa ulaştırmak. Museviliğin kurban konusundaki tutumu eski zamanlara göre değişmiş olsa da sığır kurban etmenin Yahudi inancına dâhil olduğunu biliyoruz.¹⁹ Hatta "günah keçisi kavramının" Yahudilerin eski adetlerine dayandığına ilişkin güvenilir kaynaklara dayanan bilgilerimiz mevcuttur.²⁰ Önceki zamanlarda, insan kurban etmenin yaygın bir dinsel uygulama olduğu bilindiğine göre Yahudiliğin sığırla yetinmesi, uygulamanın yumuşatılarak içselleştirildiğini göstermektedir. Hıristiyanlık, Museviliğin kurban anlayışını reddederek uygulamayı ortadan kaldırır. Ancak uygulamanın ortadan kalkması, Hıristiyanlığın "kurban" olgusuna ilgisiz kaldığı anlamına gelmez. Hatta tam tersine, İsa'nın şahsında tanrının kurban edilmesi, dinin en karmaşık, en çok tartışılan yanlarından birini oluşturur. Konu, daha sonra ayrıntılı bir şekilde ele alınacağından şimdilik bu kadarla yetinelim. İslamiyet, hangi hayvanların kurban edileceğini belirleyerek, Hıristiyanlık uygulamasına karşı kökten tavır alır. İslam toplumları yaygın kurban kesme geleneğiyle selefinden farklılaşmıştır.

Tektanrılı dinlerin birbirlerine karşı zıt konumlandığı uygulamalardan biri de erkeklerin sünnet edilmesidir. Eski Mısırdan bu yana uygulandığı bilinen sünnet üzerine birçok tartışmanın yapıldığını biliyoruz. Tektanrılı dinler içinde ilk olarak Musevilik erkeklerin sünnet edilmesini öngörmüştür. Freud'a göre Musa, kavmini diğerlerinden ayırmak için beden üzerinde iz bırakan böyle bir uygulamadan yanaydı.²¹ Hıristiyanlar ise sünnet âdetini bütünüyle terk ederek önceki uygulamanın zıddını benimsedi. İzleyen dönemlerde Müslüman erkekler sünnet olarak, Hıristiyanlık uygulamasını tersine çevirdi.

15 Freud, Sigmund, Hz. Musa ve Tektanrıcılık, Çev.:Kamuran Şipal, Cem, İstanbul1998, s.39-40,189

16 Aydın, s.46.

17 Yazır, Elmalılı Hamdi, Kur'an-ı Kerim ve Yüce Meali, Hazırlayan ve Notlandıran: Düccane Cündioğlu, Merve, İstanbul 1997, s.492.

18 Frazer, James G., Altın Dal, C. II, Çev. Mehmet H. Doğan, Payel, İstanbul 1992, s.193.

19 Sezen, Yünni, Kurban ve Din, İz, İstanbul 2004, s.23-25,156.

20 Frazer, s.181.

21 Freud, s.45, 59.

Birçok dinin düzenlemiş olduğu gıda kısıtlamalarına baktığımızda tektanrılı dinlerin bu açıdan da birbirlerine zıt konumlar benimsediğini görürüz. Sınırlanan gıda olarak domuz etini ele alalım. Yahudilik domuz etini yasaklayarak gıdanın yenilebilir yani “koşer” olmasını, en başta domuz etinden yapılmamış olması şartına bağlamıştır. Hıristiyanlar içinse domuz, yalnızca eti bolca tüketilen bir hayvan değildir. Sevimli bir figür olmanın ötesinde kültürlerinin önemli bir parçası hatta simgesi olmuştur. Böyle bir simgenin niçin ya da neye karşı seçilmiş olduğunu sormak yersizdir. Çünkü kültürel kimliğin oluşturulmasında en temel tutumun öncekilerden farklı hatta zıt bir tutumun benimsenmesi olduğunu biliyoruz. Bu nedenle uygulamaların ilkeye göre biçimlenmesi bizi şaşırtmamalıdır. İslamiyet domuz etini kesin olarak yasaklayarak yenilmesini haram kılmıştır. Gıda sınırlamasıyla ilgili olarak birkaç cümle yazarak konuyu kapatalım. Yahudiliğin yasakladığı şarabın, İsa'nın kanı olarak kutsanıp kilise ayinlerinin en vazgeçilmez içeceği haline getirilmesi Hıristiyanlığın kimlik oluşturma sürecinde olumsuzlayıcı tavrı ne kadar ileri götürdüğünü göstermesi açısından ilginçtir.

Dinlerin kronolojik olarak yerleştirildiği aşağıdaki çizelge, seçilen olgular açısından reddedilene dayalı tutumları açık bir şekilde göstermektedir.

Tektanrı	Kurban	Sünnet	Domuz Eti	
Musevilik	+	+	+	-
Hıristiyanlık	-	-	-	+
İslamiyet	+	+	+	-

Şu ana kadar dinlerin birbirlerine karşı zıt olarak konumlandıkları noktalara işaret ederek, kimliklerini nasıl oluşturduklarını açıklamaya çalıştık. Bundan sonraki satırlarda, reddetme ya da olumsuzlama tavrı yerine öykünme, daha doğrudan ifade edersek değişikliklerle kendine mal etme tutumunu açıklamaya gayret edeceğiz.

İnanç düzeyinde birbirini olumsuzlayarak ilerleyen kimlik oluşturma sürecinin her yönüyle eksiksiz bir bütün oluşturduğunu düşünmek son derece yanıltıcıdır. Tarihi, siyasi, ekonomik hatta coğrafi sebeplere dayalı birçok ayrışma olgusuna, aynı dine mensup farklı toplumlarda ya da aynı toplumun farklı katmanlarını temsil eden üyelerinde rastlamak mümkündür. Söylenenleri biraz anlaşılır kılmak için kurban inancına ya da uygulamasına dönelim. Yahudilerin kurban uygulamasına son veren Hıristiyanların kurbanla ilişkileri sona ermemiş aksine daha karmaşık hale gelmiştir. Uygulamada hayvan kurban edilmesine son verilmiş ama İsa'nın oğul-tanrı olarak tüm insanlığın kurtuluşu için kendini feda (kurban) ettiği iddiası, Hıristiyanlığın temel inancı haline getirilmiştir. Kurbanın, uygulama aşamasından iman düzeyine taşınması Lévi-Strauss'un mitler için ortaya koyduğu, olgunun olumsuzlanarak tersine çevrilmesinin tipik bir örneğidir. Pratikte reddedilen kurban, iman düzeyine taşınarak daha üst bir düzlemde kabul edilmiştir.

Biraz önce Hıristiyanlık'ın kurban konusundaki inancının, İsa'nın kurban-tanrı biçimine sokularak oluşturulduğunu söyledik.²² Tarihte insanların çeşitli nedenlerle kutsal kabul edilmesi

sık rastlanan bir durumdur. Kişilerin tanrılaştırılması belli bir toplum, kültür ya da dine özgü olmadığı için daha fazla incelenmeyi hak eder.

Şimdi sürecin bir başka dindeki yansımalarına göz atalım. İslamiyet, yalnızca tek bir tanrının varlığını kabul ederek Hıristiyan dünyadan ayrılmıştır. Kopuş öylesine kesindir ki tanrıya ortak koşmak ya da başka tanrıların varlığına inanmak en büyük günah kabul edilir. Buna rağmen İslam dünyası içinde yer alan bir takım mezhepler, Hz. Ali'nin beden ve kişiliği üzerine tanıdık fikirler öne sürmüşlerdir. İbn Haldun'a göre Şiiilerin "gulat" isimli bir bölümü, Hz. Ali'nin ilah olduğu inancına sahiptir.²³ Hıristiyanların İsa hakkındaki inancıyla Şii inancı arasındaki benzerlik dikkat çekicidir. Bir insanı kutsama ve ilahlaştırma sürecinin toplum, din ya da zaman farkı gözetmeksizin her yerde olabileceğinin güzel bir örneği olan bu inanış, farklılık oluşturma sürecinde ayrıksı duran bir öykünmedir. İngiliz Kraliyet ailesi erkeklerinin öteden beri sünnet olması veya tıbbi gerekçelerle sünnetin Avrupa ve Amerika'da yaygınlaşması red tutumunun uygulamada kısmen aşınarak öykünmeye doğru ilerlediğini göstermektedir.

Yine dinlerinde kurbanı yer vermeyen Katolik İspanya'da, boğaların matadorlar tarafından bir ayın havasında öldürülmesini çılgınca alkışlayan insanların, çok eski çağlarda kurban törenlerini vecd içinde izleyen atalarının mirasçısı olduğunu söylemenin yanlış olmayacağını düşünüyoruz. Şimdi de zaman ve mekân üzerinden yapılan öykünmeleri inceleyelim.

Her kültürün zamana bakışı, algılaması ve kullanma biçimi farklı olmasına rağmen, zamanın kutsanması söz konusu olduğunda tüm kültürlerin benzer davranış biçimleri sergilediklerini görmek şaşırtıcıdır. Tarihin kaydını tutan takvimlerin her din için ayrı bir başlangıç olayına sahip olması bu tutumun doğal bir sonucudur. Dinler sadece yeni bir başlangıç yapmakla kalmaz. Kut-sallık anlayışına uygun olarak zamanı yeniden tanımlayarak belirli gün ve ayları diğerlerinden daha üstün daha kutsal kabul eder. Yahudi takvimi, Hıristiyan Gregoryen takvimi ve Müslümanların Hicri takvimi tarihe düşülen not olmanın dışında zamanın kutsanma biçimlerini de gösterir. Buna örnek olarak dinlerin her birinin farklı bir günü kutsamasını verebiliriz; Yahudiler Cumartesi'yi çalışmanın bir kenara bırakılarak ibadetin ön plana çıkarıldığı gün olarak kabul etmişlerdir.²⁴ Hıristiyanlar ve Müslümanlar ise dünyanın altı günde yaratıldığında mutabık olmalarına rağmen hangi günün kutsal olacağı noktasında anlaşamazlar. Birinciler için Pazar, ikinciler için Cuma diğerlerinden daha üstün ve ibadet için uygundur.

Dinlerin yalnızca kutsal günleri değil ibadete çağrı biçimleri de farklılık ve öykünmeyi içerir. İbadete çağrı için Yahudiler şofara üfleme, Hıristiyanlar çan çalmayı, Müslümanlar insan sesini -ezanı- tercih eder.

Üç din de din adamlarını erkeklerden seçmiştir; Haham, Papaz ve İmam. Dinlerin kadına bakış açısı kısaca, kadınların kutsal alanın dışında tutulması olarak özetlenebilir.

Her dinin değişik mekânları kutsadığı bilinmeyen bir şey değildir. Ama tüm tektanrılı din-

23 Haldun, İbn, Mukaddime, C. 1, Çev.: Zeki Kadiri Ugan, M.E.B. Yayınları, İstanbul 1990, s.500.

24 Goitein, S.D., Yahudiler ve Araplar, Çağlar Boyu İlişkileri, Çev. Nuh Arslantaş – Emine Buket Sağlam, İz, İstanbul 2004, s.64.

lerin, gerekçeleri farklı olsa da Kudüs şehrini kutsaması, mekân üzerinden gerçekleşen bir başka öykünme biçimidir.

Dinlerin gerek inanç düzeyinde gerekse uygulama aşamasında ortaya koydukları red ve öykünme tutumları mitolojik yapının çözümlenmesiyle elde edilen verilerle ne kadar uyumludur? Komşu kabileden ötekine geçildiğinde farklılaşan mitlerin, iki temel ilkeye sadık kalarak değiştiğini biliyoruz: Bir yanda paylaşılan ortak geçmişin getirdiği benzerlikler yer alırken öte yanda kabilenin bireysel kimliğinin korunmasına yönelik gergin tutum vardır. Tektanrılı dinler de benzer bir sorunla karşı karşıyadır. Aynı ilahi kökeni sahiplenme noktasında selefin ayak izleri takip edilirken, kültürel kimliğin farklılık ve özgünlüğünü yitirmemesi için çoğu zaman öncekinin reddine dayanan bir tutum benimsenir. Böyle bir biçimlenmenin, tarihi miras, siyasal egemenlik ve ekonomik çıkarlardan bağımsız olamayacağı açıktır. Çünkü toplumlar için diğer kültürlerle kurulan ilişkide bütünlük ve farklılığın nasıl korunacağı²⁵ asıl sorunu oluşturur. Halef-selef ilişkisinde sorunun bir kısmı bu şekilde çözüme kavuşturulsa da cevaplanması gereken başka sorular da vardır. Benzer kültürel olguların, dinler arası doğrudan geçişlerin ve birbirini besleyen süreçlerin varlığı inkâr edilemez bir gerçek olduğuna göre bu tür öykünme ve tersyüz edişlerin kökenini nasıl açıklayabiliriz? Kişinin yüzünü görmek için aynaya bakmak zorunda kalması gibi toplumsal özbenliğin görülmesi için de aynaya ihtiyaç vardır.²⁶ Bu anlamıyla diğer toplumlar kendimizi seyrettiğimiz bir aynadır. Aynadan yansıyan görüntülerin toplumsal hafızada depo edilen tortuları ise kendimizi oluşturmak için kullandığımız en önemli araçlardır. Bakhtin'in ifadesiyle "Her kültürel ses ancak diğer seslerle diyalog halinde var olabilir. Her bir kültürel ses diğerinin farkındadır ve farklı sesler birbirlerini bastırmazlar, aksine karşılıklı olarak birbirlerini yansıtır ve var kılarlar."²⁷

25 Lévi-Strauss, *Relations of Symmetry Between Rituals and Myths of Neighboring Peoples*, s.254-255

26 Assmann, s.135.

27 Mikhail Bakhtin'den aktaran Kaplan, Yusuf, *Yenişafak*, 5 Eylül 2005.